

Михайло Гутор

Жахиття Голокосту в історії єврейських громад Рівненщини: Антонівки, Бережниці, Березного, Боремеля, Варковичів, Великих Межиріч, Гощі, Демидівки, Деражного, Дубровиці.

**Національний історико-меморіальний заповідник «БабинЯр»
Київ-2024**

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всепалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Антонівка¹

Антонівка на карті Червоної Армії 1941 року.

Антонівка — село, центр Антонівської сільської громади Вараського району Рівненської області.

У 1906 році село належало до Городецької волості Луцького повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 105 верст, від волості — 5 верст. У селі було 32 двори, мешкало 244 особи².

Єврейська громада³

Єврейське сільськогосподарське поселення, засноване 1833 року на власній землі.

Перші 27 сімей, поселені в колонії, звільнялися на 50 років від рекрутчини і на 25 років від сплати податків.

У 1868 році єврейське населення становило 417 осіб, мали 347 десятин землі.

¹ Волости и важнейшие селения Европейской России. — Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская / Издание Центрального статистического комитета. — СПб., 1885. — 349 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015773>; Еврейские местечки Украины. URL: https://myshtetl.org/volyn/antonovka_en.html

² Список населенных мест Волинської губернії. — Житомир: Волинська губернська типографія, 1906. — 219 с. http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

³ Еврейская энциклопедия. В 16 т. — Т. 2: Алмогады–Арабский язык / Под общ. ред.: Л. Каценельсона, Д. Г. Гинцбурга. — СПб.: Общество для научных еврейских изданий; Изд-во Брокгауз-Ефрон, [1908]. — С. 417. — 498 с. URL: <file:///C:/Users/38067/Downloads/0013516.pdf>; Холокост на территории СССР: Энциклопедия/ Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2009. — 1143 с.; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника соб. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf;

У 1885 році в колонії було 40 єврейських дворів, проживало 737 осіб. Діяли молитовний будинок, 2 крамниці, шкіряна фабрика.

За переписом 1897 року всього в селі проживало 647 жителів, з них 620 євреїв.

У 1921 році в Антонівці було 482 євреї (90,1%).

3 липня 1941 року село було окуповане німецькими військами. Нова влада змусила всіх євреїв позначити свої домівки та одяг зірками Давида. Згодом цей символ замінили жовтими колами.

Восени 1941 року німці створили в Антонівці відкрите гетто.

Наприкінці серпня 1942 року СД з Рівного за участю німецької жандармерії та української поліції погнало всіх євреїв із с. Антонівки в кількості близько 500 осіб на місце, яке знаходиться приблизно за 6 км від Костополя і розстріляло їх у двох ямах разом з євреями з Костополя і Малого Сідлища.⁴

У 1990-тих роках на місці страти встановлений пам'ятник.

Йом Тов Букшпан

Він був купцем. До Другої світової війни проживав у Антонівці. Йом Тов був убитий під час Шоа.⁵

Рахель Штерн

Вона була ученицею. Рахель була вбита під час Шоа в Антонівці 26.08.1942.⁶

⁴ Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 34—35. – С. 989;

⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13978681>

⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13978681>

Праведники⁷

Одного дня у вересні 1942 року німецькі та українські поліцаї з'явилися на світанку в Седліще Мале, біля міста Костополя Волинського повіту. Німці зібрали всіх євреїв, які там жили, і розстріляли їх разом з іншими євреями з околиць. Двоє братів, Юзеф і Шмуель Лідермани, зуміли втекти від різанини і пробралися полями до села Антонівка, що поблизу міста Рівне, де ще жили євреї. Незабаром після цього євреї Антонівки також були вбиті в лісі, що межував із селом, після того, як їх змусили викопати власну братську могилу. Поки євреї копали могилу, брати Лідермани кинулися втікати, хоча німці стріляли по них і поранили Шмуеля в руку. Після втечі двоє, голі й виснажені, прибули до дому Станіслава Ясінського, який знав їхнього мертвого батька.

Ясінський жив у самотньому будинку в лісі з донькою Емілією, її чоловіком і трьома дітьми. Хоча перед війною стосунки між старим і сліпим Ясінським і батьком хлопчиків не були добрими, він відкрив свій дім для двох єврейських біженців і запевнив їх, що «все, що було, забуто». Емілія добре подбала про братів Лідерманів, перев'язала Шмуелю руку, дала їм одяг і їжу. Нічого не вимагаючи взамін, Ясінський наказав своїй дочці дозволити хлопцям полежати й відпочити, а коли вони одужають, викопати собі підземну криївку під сараєм. Через кілька днів у двері Ясінського постукали ще двоє євреїв, які також пережили різанину в лісі. Це були Акіба Кремер і Шая Одлер, яким також надали схованку та їжу. Через два місяці, після того, як у місцевості поширилися чутки, що Ясінський переховує євреїв на своїй фермі, четверо біженців були змушені покинути дім Ясінського та сховатися в лісі, де вони залишалися до свого звільнення в липні 1944 року.

Після смерті батька Емілія Сłodковська емігрувала до Сполучених Штатів, і через багато років, коли Шмуелю вдалося знайти її, вони почали регулярно листуватися. 28 лютого 1985 року Яд Вашем визнав Станіслава Ясінського та його доньку Емілію Сłodковську, уроджену Ясінську Праведниками народів світу.

Памятний знак на честь Станіслава Ясінського та Емілії Сłodковської. Яд Вашем.

⁷Jasiński Stanisław; Daughter: Słodkowska Emilia (Jasińska) URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4015440>

Бережниця⁸

Бережниця — село у Дубровицькій міській громаді Сарненського району.

Містечко входило до складу заснованої князями Острозькими Острозької ординації. Князь Януш Констянтин Острозький був фундатором костелів у Степані, Деражні, Бережниці.

Згадується у 1629 році (як новозасноване поселення відоме з 1606 р.).

Станом на 1885 рік у колишньому власницькому містечку, центрі Бережницької волості Луцького повіту Волинської губернії мешкало 213 осіб, налічувалось 28 дворів, існували православна церква, костел, синагога, 4 єврейських молитовних будинків, водяний млин⁹.

За переписом 1897 року кількість мешканців зросла до 2964 осіб (1486 чоловічої статі та 1478 — жіночої), з яких 775 — православної віри, 2160 — юдейської¹⁰.

До 1917 року входило до складу Російської імперії. У 1906 році містечко входило до складу Бережницької волості Луцького повіту Волинської губернії Російської імперії¹¹. У 1921—1939 роки входило до складу Польщі¹².

З 1939 року — у складі Дубровицького району Рівненської області УРСР.

Єврейська громада¹³

У 1765 році в Бережниці проживало 286 євреїв, в 1778 р. — 87, 1784 р. — 155, 1787 р. — 206, 1847 — 1157, 1897 р. — 2160 (72,9%), 1921 р. — 1327 (54,5%), 1946 році — 45 євреїв.

Євреї почали селитися в Бережниці на початку XVII ст. Основний заробіток — лісозаготівля, грибництво та сільське господарство.

У 1765 році в Бережниці було 64 єврейські будинки, у 1784 році — 65, у 1787 році — 68.

⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Рівненська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. — С. 287; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1984. — С. 80. — 601 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

⁹ Інститут історії України НАНУ Волости и важнѣйшія селенія Европейской Россіи. По даннымъ обслѣдованія, произведеннаго статистическими учрежденіями Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, по порученію Статистическаго Совѣта. Изданіе Центральнаго Статистическаго Комитета. Выпускъ III. Губерніи Малороссійскія и Юго-Западныя / Составиль старшій редактор В. В. Зверинскій — СанктПетербургъ, 1885. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015773>

¹⁰ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий: по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого — С.-Пб.: Типография «Общественная польза»: [паровая типолитография Н. Л. Ныркина], 1905. — С. 1-17. — X, 270, 120 с.

¹¹ Інститут історії України НАНУ Список населенных мест Вольнской губернии / Издание Вольнского губернского статистического комитета. — Житомир: Вольнская губернская типография, 1906. — С. 110. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009738>

¹² Історичний Атлас України / Гол. ред. Л. Винар; Упорядн.: І. Тесля, Е. Тютко. Українське історичне товариство. — Монреаль; Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. — 182 с.

¹³ Bereznica. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14679758>; Bereznica. Commemoration of Jewish Victims. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/commemoration/14679803>

Наприкінці XIX століття в містечку діяло 4 синагоги. Бережницькі євреї були переважно хасидами.

У 1896 році Йоїл Шурін заснував у Бережниці єшиву, в якій навчалося 70 осіб.

У 1913 році євреї володіли 20 крамницями і єдиним шинком у містечку.

У лютому 1919 року в містечку стався погром, під час якого було розграбовано майно єврейського населення.

У 1920-30-х роках рабинами Бережниці були Мойше Бакун і Мойше Найдич.

На початку 1920-х років відкрито школу з навчанням івритом.

У 1920-30-х роках існували осередки різних єврейських партій і організацій.

Німці окупували Бережницю на початку липня 1941 р. Багато євреїв були пограбовані та вбиті, багато людей були важко поранені. Влітку 1941 року в Бережниці було створено Єврейську Раду (Юденрат).

Влітку та восени 1941 року німці запровадили в Бережниці низку антиєврейських постанов. Євреям було наказано носити відмітні знаки у вигляді зірки Давида (пізніше її замінили на жовте коло); вони повинні були позначити свої будинки шестикутною синьою зіркою; їм було заборонено залишати місто; всі євреї віком від 14 років повинні були виконувати важку фізичну працю.

Пам'ятний знак у Тутовицькому лісі. 2002 р.

На початку травня 1942 року в Бережниці було створено гетто відкритого типу, в якому перебувало близько 1000 в'язнів. 26 серпня 1942 року німці та українська допоміжна поліція ліквідували Бережницьке гетто, переселивши всіх його в'язнів до Поліського табору в Сарнах, а по дорозі багатьох розстріляли.

27-28 серпня 1942 року, після того, як кілька новоприбулих брали участь у масовій втечі з Поліського табору, решта євреїв Бережниці були вбиті разом з євреями Сарн, Рокитного, Дубровиці, Клесова та Томашгорода в Тутовицькому лісі біля Сарн.

Центральна вулиця Березного, 1928 р.¹⁵

Березне (у минулому також Андріїв) — місто, центр Березнівської міської громади Рівненського району.

Перша документальна згадка про поселення датується 1445 р., коли великий князь Свидригайло надав його в приватну власність Дмитру Сангушку. В документах 1552 р. фігурує Березенський повіт, у якому місто було адміністративним центром. Згодом містечко називалося Андріїв, Береженка або Бережне, а у XIX ст. остаточно усталилася назва Березне.

1793 року Березне ввійшло до складу Росії. З 1797 року воно стало волосним центром Волинської губернії. В той час тут налічувалось 148 дворів з населенням 1086 чоловік, серед них — 699 кріпаків, 159 купців і міщан, 85 шляхтичів і 143 чоловіка інших станів.

На початку XIX ст. в містечку була суконна мануфактура, на якій в 1809 році працювало 50 робітників. Тут виробляли 4500 аршинів сукна на рік. Протягом першої половини століття з'явилися й інші підприємства, зокрема, на початку 40-х років уже діяли три шкіряні підприємства. За даними 1845 року, в Березному працювали також суконна фабрика, миловарний завод і невелике залізобробне підприємство. Вартість валової продукції цих

¹⁴ Bereżne // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1880. — Т. I. — S. 150. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/150; Bereżne // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1900. — Т. XV, cz.1. — S. 107. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.1/107; Історія міст і сіл Української РСР. URL: <https://ukrssr.com.ua/rovenska/bereznivskiy/berezne-bereznivskiy-rayon-rovenska-oblast>; Orłowicz M. Pustrowany przewodnik po Wołyniu. — Łuck: 1929. — 379 s. 2 вид.: Lublin: Novum, 1994. — 380 s. Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

¹⁵ Березне путівник. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/berezne-putvnik/>

підприємств становила близько 1100 крб. Невдовзі тут відкрили скляний завод, що випускав продукції на 145 крб. за рік.

Вигідне географічне розташування на річковому шляху сприяло дальшому розвитку містечка. З 1843 року тут відбувалося 12 одноденних ярмарків щорічно, де збували частину товарної продукції місцевого виробництва, решту вивозили по Случі на десятках суден і плотів.

З пуском у вересні 1885 року Поліської залізниці, що зв'язала Рівне з містом Лунінцем, водний шлях по Случі втратив колишнє значення основного транспортного засобу. Березне опинилося порівняно далеко від залізниці, перестало бути торговельним центром, що призвело до його економічного занепаду.

Березне, 1930 р.¹⁶

За часів польської окупації Березне було центром Березнівської гміни Ровенського, а з 1925 року — Костопільського повіту.

У вересні 1939 року західноукраїнські землі були окуповані Червоною Армією та приєднані до Радянської України. В краї була встановлена радянська влада і розпочались соціалістичні перетворення. На початку 1940 року містечко стало центром новоствореного Березнівського району тодішньої Ровенської області.

Друга Світова війна завдала мешканцям Березного багато важких втрат і страждань. Невдовзі після початку німецько-радянської війни, 6 липня 1941 року, Вермахт зайняв містечко. Мешканці містечка зазнавали частих пограбувань. 106 осіб було вивезено на роботи до Німеччини. В Березному гітлерівцями було створено ґетто для євреїв.

¹⁶URL: <https://biblioteka.teatrn.pl/dlibra/results?q=Berezne&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=1>

У липні 1941 року після прийняття Акту проголошення Української Держави (30 червня) в Березному поряд із низкою сусідніх містечок за ініціативи місцевого керівництва ОУН(б) відбулося проголошення державності України¹⁷.

1944 – Березне зайняте частинами Радянської армії.

Єврейська громада¹⁸

Перші відомості про єврейську громаду Березного походять із 2-ї половини XVII століття. У місті в 1764 році було 48 єврейських будинків, у 1784 – 29, а в 1787 – 37. Кагал тут повстав у XVIII столітті. Єврейська громада утримувала синагоги, навчальні заклади, цвинтар, притулки. У Березному також діяла організація «Лінат га-Цедек» (Доброчинна опіка).

На початку XX ст. євреї склали 70 відсотків населення міста. За даними 1927 року в Березному проживало 2900 міщан (жителів, які не мали земельних наділів), із них євреї склали 93% (поляки – 4,3%, українці – 1,3, чехи – 0,6%). Напередодні війни єврейська громада відігравала вагомий роль у житті містечка. У 1928 році з 21 лавника Березнівського магістрату 17 були євреями.

Одним із найблагородніших досягнень березненських євреїв була «Хевра Кадіша» (похоронне братство, святе братство). Майже усі значимі члени єврейської громади належали до похоронного братства. Раз на рік відбувалися збори усіх членів братства, під час якого голова Іцхок Печенік (Йоселе) – звітував за діяльність протягом року. Братство із повагою займалося померлим. Слідкували за тим, аби бідняка було вдягнуто в гарний саван.

Освітні і культурні заклади

У 1917 р. в Березному було засновано школу Тарбут, в якій дітей навчали на івриті. Найвідомішим її вчителем був Яків Айзман. Діяла і школа ім. Переца з їдишем як мовою викладання.

На вулиці Поштовій розміщувалась бібліотека ім. Переца, а на вул. Комісарській – сіоністська бібліотека. В обох, окрім художньої літератури, можна було ознайомитися зі свіжою пресою. Найпопулярнішими серед євреїв міста були газети «Дер Момент» (їд. Мить) та «Волінер Штима» (їд. Волинський голос). Діяв і театральний колектив. Спектаклі показували в клубі «Огніво» на вул. Комісарській (будівля збережена).

¹⁷ Ігор Марчук Брати по зброї. Як бандерівці та петлюрівці “Костопільську Січ” створювали. Історична правда. 12 серпня 2019. URL: <https://web.archive.org/web/20190812104554/https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/06/2/149852/>

¹⁸ Mayn shtetele Berezne (My town Berezne), Editor: G. Bigil, Berezner Society in Israel, Published: Tel Aviv 1984 (Н, Y 182 pages). URL: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nubc313690/bejgiel-g-mayn-shtetele-berezne/>; Г. Бігель, Мій штетл Березне, Тель-Авів 1954. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/keyword/berezne/>; Березне. Карта історико-культурної спадщини. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/berezne-karta-kulturno-spadshchini/>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Працювала бібліотека Тарбуту, яка надавала головним чином доступ до книг на івриті, однак не цуралась і тих, що були на їдиш. Ролі бібліотекарів виконували Гендлер, світлої пам'яті Шмуель Тойльман та інші, і робили це цілком безкорисливо.

м. Березне, учні єврейського класу.1938 р.

Бібліотека ім. Переца розміщувалась вдома у Ефраїма Літвака на вул. Поштовій. Це була велика кімната, уздовж стін якої стояли місткі шафи з книжками мовою їдиш. Були там як роботи єврейських класиків, так і шедеври світової літератури. Таке невичерпне джерело давало можливість отримувати знання всім, а особливо молоді, бо та бібліотека дійсно була одною з найкраще укомплектованих в околиці. Бібліотекари Янкель Пінхусович і Фейга Ліберзон компетентно допомагали читачам і добре знали кожного з них. Завдяки своїм знанням виховали ціле покоління читачів. Бібліотека Тарбуту не могла конкурувати з багатством бібліотеки Переца.

У Березному працювали два театральні гуртки: один при бібліотеці ім. Переца, другий – сіоністський. Обидва ставили п'єси на їдиш, окремо один від одного, а часом і разом. Деякі члени гуртків демонстрували винятковий акторський талант. Тому коли з-поза Березного приїжджали театральні діячі і спільно з міськими гуртками ставили вистави, то збиралися натовпи мешканців містечка.

Синагоги Березного

Велика синагога слугувала місцем, де молилась більшість євреїв Березного, також і у святкові дні, такі як Рош ха-Шан і Йом Кіпур. Головним чином то були хасиди рабина Шмуельке, світлої його пам'яті. Окрім великої синагоги працювали два бейт мідраш та «комерційна» (купецька) синагога, де габаєм (управляючим синагогою) був рабин Іцхок Бічкес. До старого бейт

мідраш стікалися євреї усіх соціальних верств, щоб взяти участь у читанні пообідніх та вечірніх молитов (мінха і маарів), а крім того інші – прихильники мітнагдїм і хасиди зі Століна. Також то був бейт мідраш казнодіїв. Функціонували Бейт мідраш столярів, синагога кравців, синагога бейт Абрахам. Миньян збирався в так званім Новим місті. У святкові дні сіоністи творили окремиї миньян, де збиралися пожертвування на різні цілі.

Березне, синагога. 1920 р.¹⁹

Єврейський квартал

У Березному добре збереглася типова для штетла забудова – одноповерхові дерев'яні та цегляні будинки з дерев'яними ганками. У фасадній частині будинку зазвичай розташовувалися крамниці чи майстерні, і потенційні клієнти могли заходити туди з вулиці. Коли діти одружувалися, до будинку прибудовувалися нові кімнати і будинок розростався вглиб ділянки. Характерною рисою будинків у містечку були високі чотирихилі бляшані дахи, які візуально займали більше половини всієї споруди.

У 30-х рр. ХХ ст. євреї в Березному переважно селилися на вулицях 11 листопада, Замковій, Коперника, 3 Мая, Корженевського, Поштовій, Йоселевича, Кілінського.

На карті міста 1922 р. значиться вулиця Шкільна, яка була невеличкою і займала частину теперішньої вулиці Буховича. Починалась перпендикулярно до центральної вулиці Комісарської (теперішня Андріївська) і пролягала до тодішньої вулиці Липки (нині – Київська). На цій вулиці було дві синагоги і будинок рабина.

¹⁹ Синагоги Рівненщини: залишки знищеного світу. URL: <https://retrorivne.com.ua/sinagogi-rivnenshhini-zalishki-znishhenogo-svitu/>

м. Березне, єврейський квартал. 30-і рр. ХХ ст.²⁰

Столярна майстерня М. Клеймана. 30-ті рр. ХХ ст.²¹

Голокост²²

Березне німецькі війська зайняли 6 липня 1941 року. Свідки тих подій згадують, що німці їхали мотоциклами, а перші розвідники з'явились зі сторони Кам'янки на велосипедах. Хоча хлібом-сіллю їх ніхто не зустрів

²⁰URL:<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=489994012046880&set=pb.100031088562498.-2207520000&type=3>

²¹Трохлюк Н. Трагедія Березнівських євреїв. Серпень 1942-го. URL: <http://bereznelib.rv.ua/images/vystavka/holokost/trohlyk.pdf>

²² Трохлюк Н. Серпень 1942 р. Трагедія березнівських євреїв // Надслучанський вісник. №24 – Березне, 26 березня 2013 р. URL: <http://bereznelib.rv.ua/images/vystavka/holokost/trohlyk.pdf>

(щоправда молодь подекуди кидала букети квітів), націоналістичні сили містечка з радістю сприймали таку новину. І це не дивно, зважаючи на ту політику, яку проводили більшовики. Та й пересічні люди спочатку не відчували ніякої агресії з боку солдат. Люди виходили з хат, з цікавістю дивилися на «нових визволителів». Дехто на їхнє прохання виносив хліб, яйця, а взамін німці давали цукор, цукерки, мило... Незабаром з'явилися і атрибути нового порядку: жандармерія, гестапо, управа. Спочатку окупанти не дозволяли собі сваволі чи знущань над населенням. Багато хто вірив що високоосвічений європейський народ справді визволяє від московських азіатів-окупантів Це була поширена думка в колах українців. Але пройшло небагато часу, і німці загосподарювали по-своєму.

Місцевих людей почали набирати у поліцію. Дехто з українців записалися у поліцію на хвилі піднесення. Окупаційна влада лояльно ставилася до них: дозволяли жовто-голубі нарукавні пов'язки, тризуби, навіть жовто-сині прапори. Уже на початку серпня у Березнівській поліції працювало до сотні чоловік. Це вже потім німці прапори зняли і в поліції залишилося небагато націоналістів. Комендантом Березного був німецький офіцер Франц Гаммер, а комендантом поліції – березнівчанин Іван Горковець.

Термін «українська поліція» як і «українська адміністрація» мав умовний характер – вона була так українською за територією діяльності, а не за національним складом. «Українська поліція» складалася не лише з українців а також і поляків, росіян, чехів тощо. Маленьке містечко причаїлося у моторошному чеканні чогось страшного. Гестапівці прийшли в місто де жило близько 4000 єврейського населення. З міста та району було зібрано багато євреїв. З початком окупації міста все життя євреїв суворо регламентувалося. Наказом окружного гебітскомісара Вернера Беєра від 17 вересня 1941 року все єврейське населення зобов'язувалось носити спеціальний знак у формі жовтого кола, що відрізняв би їх від інших. Якщо єврей виходив на вулицю без цього знака йому загрожувала смерть. Водночас були підготовлені документи щодо торгівлі в місті, оскільки більшість у цій сфері діяльності припадало саме на євреїв. Ці дрібні підприємства повинні були позначити спеціальною вивіскою «Жидівське підприємство».

Для спрощення «вирішення єврейського питання» нацисти створили місце їх компактного проживання – гетто. Гетто в Березному було облаштоване 6 жовтня 1941 року у центрі міста, в районі теперішнього провулку Вишневий, і займало велику територію (тепер ця територія нинішнього ринку та ліцею-інтернату). Його обгородили колючим дротом під напругою. Зроблено це було більше для залякування, ніж для того, щоб когось вбити. Там, за колючим дротом, багато днів дорослі, діти і старі люди терпляче чекали своєї подальшої долі, яка згодом виявилася для них трагічною. В гетто було зібрано близько чотирьох тисяч березнівських євреїв. Тут панував жорстокий режим: місце суворо охоронялось міліцією. Не дозволялося вивозити харчі, був спровокований штучний голод. Німці користувалися з цього і за найменші поступки євреям отримували від них

дорогоцінності, золото. Та пройшло кілька місяців і відбулися страшні і трагічні події.

За словами очевидців, у колоні, яку окупанти вели у напрямку до теперішнього дендропарку було понад 3000 людей. Зі страхом і безнадією в очах, замучені, голодні, вони йшли від малого до старого в тій колоні смертників, знаючи, що не повернуться уже ніколи. Важко уявити розпач матерів, які несли своїх заляканих дітей на руках і відчайдушно шукали очима знайомим, щоб хоч якось врятувати своїх крихіток, Свідки тих страшних подій згадують, що попереду колони йшов равін і в очах цих людей, приречених на смерть, застигла якась неприродна для такої ситуації покірність і приреченість, Вони не виявляли ніякого супротиву і протесту своїм катам, бажання уникнути фатальної миті, Підтвердженням цього була зовсім малочисельна охорона з числа німців та місцевих поліцаїв, яких така маса людей за невеликих втрат. могла б обеззброїти та ліквідувати. Але учасники колони смерті збайдужіло брили до місця страти, лише інколи линув розпачливий дитячий плач, тоді дорослі, як могли заспокоювали дітей.

Масовий розстріл євреїв на околиці Березного відбувся 25-28 серпня 1942 року. Наталія Трохлюк понад 20 років досліджує цю тему і каже, що за чотири дні знищили 80% тогочасного населення Березного. *«Було підготовлено п'ять великих ям, одна була суто дитяча. Є свідчення, що їх перед розстрілом роздягали, забирали їхні речі. Особливого спротиву євреї не чинили, хоча, як розказували, були й такі, що втікали. Є фото першого пам'ятного знаку на місці розстрілів, де зазначено, що розстріляли три тисячі. На нинішньому вже написано 3 680 «советских граждан» посилаюся на документи надзвичайної комісії з дослідження цієї трагедії. Радянський Союз був антисемітом. І я раніше писала, що Березне пережило Голокост двічі. Німці знищили євреїв, а совєти – пам'ять про те, що євреї жили в нашому місті. Радянські окупанти зруйнували синагогу, єврейський цвинтар, а мацеви, надгробні плити, кинули у фундаменти адмінбудівель на площі», – зауважує Наталія Трохлюк».*²³

Жителька Березного Бернадська Ольга, 1925 р.н., свідчила *«Молодь мого віку німці змушували копати (а потім закопувати) ями для євреїв. Їх приводили партіями, роздягали, забирали речі. Коли євреї вели колоною по теперішній вулиці Київській вони кричали до українців – «нами розчиняють, а вами будуть місити», деякі викидали речі за гетто українцям, щоб німцям не дісталось».*

Ольга Бернацька пам'ятає, що на свято Успіння Пресвятої Богородиці, 28 серпня, через три дні після трагедії, із присипаних землею ям виступала кров і далеко, аж на вулиці Шевченка, було чути трупний запах.

Свідок тих подій Корницький Григорій Трохимович, 1988 р.н., житель міста Березне згадував: *«У 1942 р. в серпні, числа не пам'ятаю, німецькі чиновники і поліцаї з місцевого населення, зігнали все населення міста*

²³ Минуло 80 років: що відомо про масовий розстріл євреїв Березного на Рівненщині <https://suspilne.media/rivne/275167-minulo-80-rokiv-so-vidomo-pro-masovij-rozstril-evreiv-bereznogo-na-rivnensini/>

Березне в гетто, місце обгороджене колючим дротом, потім звідти виводили великими групами під конвоем до приготовлених ям, де і розстрілювали У цей час я був на вулиці і особисто бачив, як гнали велику групу чоловіків. Усього було знищено більше 3000 чоловіків. Із осіб, які проводили знищення єврейського населення, знаю коменданта Раммера, коменданта поліції Г. Івана та поліція Г. (ім'я не знаю)...»

Єврейська громада міста зазнала непоправних втрат, так і не відновившись після війни. Частина тих, хто вцілів (близько 100 чол.) емігрували до США і в 1954 році видали Книгу Пам'яті Березного ("Мій штетл Березне", 189 сторінок на їдиш), яку можна переглянути на сайті Голокосту США.

Наприкінці 1960-х рр. на місці розстрілу євреїв у Березному почали знаходити викопані людські рештки. З'ясувалось, що це – робота рук мародерів, які шукали єврейські цінності. Щоб припинити варварство, було вирішено на місці захоронення розбити дендрологічний парк. В кінці 80-х рр. тут було встановлено пам'ятний знак.

Березне, братська могила. 2019 р.²⁴

²⁴ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/berezne-new-jewish-cemetery/>

Центральна вулиця Боремеля. 1938 р.²⁶

Перша письмова згадка припадає на 1100 рік, коли у місті В'ятичеві зібралися руські князі, щоб покарати князя Давида Ігоровича, який порушив постанови Любецького з'їзду 1097 року. Покаранням Давиду Ігоровичу було те, що у нього забрали Володимирівське князівство, а взамін дали міста Остріг, Дубно, Заславль, Чорторийськ і Боремель.

17

Францішек Чацький

З переходом під польську юрисдикцію у 1366 році Боремель отримує нового власника — Олександра Коріатовича, з роду Гедиміновичів, якому король Казимір III віддав місто у власне користування разом з Кременцем²⁷. Але вже в XV ст. містом володів рід Курцевичів.

Коли обидва роди згасли, Боремель перейшов до князів Порицьких, а потім до Конецпольських, ще пізніше – до Чацьких. Чудовий пізньобароковий палац в Боремелю звів Францішек Чацький (1727-1787), кавалер обох польських орденів. Сталося це перед 1781 р., бо 1 грудня того року Чацький

²⁵ Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 124-126. — 601 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

²⁶URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

²⁷ Крушинский Л. Исторический очерк Волыни // Труды Волынского Губернского Статистического Комитета. - Житомир, 1867. - С. 67. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=5443>

приймав у своїй новій резиденції короля Станіслава Августа Понятовського, котрий повертався з Кам'янця.

У XVI – XVII ст. Боремель був значним торгово-ремісничим центром. Про це свідчить той факт, що у 1547 році Боремелю було надано Магдебургське право.

Боремель, ярмарок. 1939 р.²⁸

У 1795 році, після третього поділу Польщі, територія містечка Боремель, разом з іншими західноукраїнськими землями, потрапляє під російську юрисдикцію. У 1796 році Боремель отримує статус волосного містечка, тут організовується волосне управління.

У 1929 р. на містечко Боремель поширені правила міської забудови²⁹.

На початку XX ст. в селі була велика єврейська громада. В Боремелі народився Йозеф Вайц³⁰, відомий громадський діяч, один із засновників Єврейського національного фонду. У міжвоєнний період в селі проживали 860 євреїв, більшість із загального населення Боремеля.

Радянська влада в селі Боремель була проголошена у вересні 1939 року.

²⁸ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

²⁹ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

³⁰ Сіоністський активіст, директор Департаменту землі та лісорозведення Єврейського національного фонду. Після 1930 року Вайц відіграв важливу роль у придбанні землі для поселення євреїв у Палестині. Походив з єврейської родини рабинів і здобув традиційну релігійну освіту. Після закінчення середньої школи він планував навчатися в університеті, але цим планам завадили антисемітські заворушення 1905 року. У 1908 році разом із сестрою Міріам емігрував до Палестини. У 1911 році він був одним із засновників Союзу сільськогосподарських робітників.

22 червня 1941 року, Німеччина напала на Радянський Союз. Вже 24 червня було окуповано Боремель. Як свідчать очевидці цих подій, німці увійшли до села без бою, так як радянських військових частин поблизу не було. Наприкінці 1941 — на початку 1942 років, німці почали тотальне знищення євреїв.

30 березня 1944 року село Боремель було визволене Першим Українським фронтом.

Аптека Леопольда Ніткевича. Боремель, 1930 р.³¹

Єврейська громада³²

У 1784 році в Боремелі проживало 25 євреїв, 1847 р. – 411, 1897 р. - 1047 (87,4%), 1911 р. - 893, 1921 р. - 857 (96%), 1931 – 934, 1941 р. – 1018 євреїв.

Перші євреї оселилися в Боремелі у 18 столітті. У 1897 році під час Російської імперії місцеві євреї нараховували 1047 осіб, що становило 87,5% від загальної кількості населення. Під час Першої світової війни Боремель сильно постраждав. Після війни увійшов до складу незалежної Польської Республіки. У 1919-1921 рр. в місті працювала сіоністська івритомовна школа Тарбут, яку згодом закрила польська влада. У 1921 році 857 місцевих євреїв становили 95% від загальної кількості населення. У міжвоєнний період тут діяли сіоністські партії та молодіжні рухи (Хашомер Хацаїр, Бейтар,

³¹URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

³² Boremel The Encyclopedia of Jewish life before and during the the Holocaust, t. 1, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 172.; Боремель, Холокост на території СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 98.; Russian Jewish encyclopedia; Боремель. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622294>

Гордонія), а також сіоністські піонерські навчальні комуни, такі як Хе-Халуц і НеНалutz Hatzair.

Німці окупували Боремель 24 червня 1941 р. і почали систематично реквізувати єврейське майно та цінності. Німецька влада заснувала єврейську раду («юденрат»), що складалася з семи чоловік, і єврейську поліцію. Євреїв змусили носити жовті нашивки та виконувати примусові роботи, причому майже всіх єврейських молодих чоловіків вивозили на роботу в Дубно та Рівне. Більшість ніколи не поверталися; цілком імовірно, вони були вбиті в тих місцях разом з місцевими євреями. З тих євреїв, які залишилися в Боремелі, багатьох забрали працювати на ферми в навколишні села і не дозволялося залишати село.

У червні 1942 року німці створили гетто. Гетто знаходилося в центрі села, поблизу школи. За різними даними до Боремельського гетто було зігнано від 1500 до 2000 євреїв. Деяких євреїв було вбито за те, що вони покинули гетто, намагаючись отримати трохи їжі. Незважаючи на німецькі заборони, деяким євреям вдалося обміняти своє майно на їжу.

Знищення єврейської громади в Боремелі відбулося на 22 вересня 1942 р., за містом, на березі річки Стир. Під час операції знищення співробітники СД, жандармерії розстріляли близько 700 осіб³³. У наступні дні ще кілька десятків людей було вбито, які ховалися в місті та прилеглих селах. Кілька десятків євреїв змогли уникнути розправи і переховувались у лісах до відходу німців.

Боремель, мацева на єврейському цвинтарі. 2019 р.³⁴

³³ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 71. – 98 с.

³⁴ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Однак, оскільки воно фігурує на російських картах 1880-х років, можна припустити, що кладовище було засноване наприкінці XIX століття. За словами місцевих жителів, після війни цвинтар зруйнували. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/boremel-jewish-cemetery/>

Палац у Варковичах. Зруйнований під час Першої світової війни.³⁶

Варковичі — центр Варковицької сільської громади Дубенського району.

Вперше в історичних джерелах Варковичі починають фігурувати з XVI ст., у яких Сигізмунд Август, польський король, підтверджує обмін маєтностей, здійснений Йосифом, володарем Луцька, з Федором [?] Миколаєм Мишкою Варковичем (Вурковичем). У тексті цієї операції згадуються наступні маєтності: Chrylov [Kryłów] і Warkowicze (Wurkoscicze).³⁷

Також згадується містечко в Акті опису Луцького замку 1845р., у яких іде мова про Федора Мишки у Варковичах.

Як свідчать історичні документи, старовинний поштово-пасажирський тракт Кременець-Остріг-Київ пролягав через Варковичі. Тоді ним володіли Мишки гербу Корчак.

³⁵Warkowicze, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XII: Szlurpkiszki – Warłynka, Warszawa 1892, s. 958. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XII/958; Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 157-158. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

³⁶ Палац у Варковичах був збудований у формі підкови родиною Ледоховських на початку 18 століття. У центральній частині фасаду був підйомний міст, що вів до в'їзної брами; на кутах з обох боків стояли циліндричні вежі. Флігелі палацу, накриті невисоким мансардним дахом, розширювалися задом до ставка. Всередині були довгі коридори і величезна їдальня. Рисунок Наполеона Орди. З книги *Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. — Wrocław: 1994, t. 5. — 697 s.

³⁷ URL: <https://polona.pl/preview/ba418da3-e4a2-49c5-bca5-d82cc6d7e595>

Містечко у 15-16 столітті належало княжому роду Острозьких, а коли їхній рід припинив своє існування, воно переходить у власність князів Заславських. В наступні століття село було у власності Ледухівських, Турно, Потоцьких та Млодецьких.

Найбільше до розвитку Варковичів долучились представники роду Ледухівських. Основним їхнім досягненням було отримання поселенням Магдебурзького права. З тих пір у Варковичах почали селитися ремісники різноманітних професій, аж 6 разів на рік тут відбувалися ярмарки. Приблизно в той же час в 1729 році Ледухівські посприяли будівництву у Варковичах бернардинського монастиря. Шляхтич Ледуховський витрачає значні кошти на будівництво костелу і монастиря, базою якого був Дубенський бернардинський монастир.

В XIX-XX ст. Варковичі були типовим волинським містечком. Тут проживало трохи більше 2000 жителів. З промислових підприємств тут були млини та гуральня, яка давала більше 15000 відер спирту в рік. Містечко було центром волості, а за Польщі – гміни, тут знаходилася поштово-телеграфна станція.

Єврейська громада³⁸

Перші згадки про єврейську громаду датуються 18 століттям . Тоді в селі проживало 322 євреї. Більшість євреїв жили за рахунок дрібної торгівлі та ремесла. Деякі займалися гарбарством і пивоварінням. Це був типовий єврейський штетл за польського правління з чотирма синагогами, єврейським цвинтарем і єврейською школою, відкритою на початку 20 століття. У 1931 році у Варковичах проживало 996 євреїв.

Коли на світанку 1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу, уся Волинь була анексована Радянським Союзом згідно з секретними договором пакту Молотова-Ріббентропа, підписаного раніше Німеччиною та Радянським Союзом.

До 18 вересня 1939 року радянські війська увійшли в район Варковичі-Озеряни. Подружжя Голденбергів так писало про цю подію: «Окупаційні війська Червоної армії поводитися з великою порядністю і нічого не брали з собою»³⁹. Це, очевидно, різко контрастувало з жорстокістю, яку раніше демонстрували царські війська під час Першої світової війни. Однак, отримавши контроль над територією Варковичі-Озеряни, радянська влада захопила всі приватні ферми в цьому районі, організувавши їх у колгоспи, закрили всі приватні підприємства, закрили єврейські релігійні та громадські організації. Єврейським купцям і сіоністам загрожувало заслання до Сибіру.

³⁸Execution of Jews from Varkovychi. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/varkovychi-varkovichi-warkowicze-rivne-ukraine.316>; Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – С. 114. URL: <https://ukrskr.com.ua/rovenska/dubnivskiy/varkovichi-dubnivskiy-rayon-rovenska-oblast>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 73. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

³⁹ Sam and Anna Goldenberg Whispers in the Darkness Published by Shengold Publishers, New York, 1988.

Напередодні Другої світової війни у Варковичах проживало понад 1200 євреїв, у тому числі біженці з Польщі.

Варковичі, єврейські активісти з батальйону Бейтар.1936 рік.⁴⁰

Село Варковичі було окуповане німцями 27 червня 1941 року. У травні 1942 року за наказом німців усе єврейське населення села Варковичі та частина озерацьких євреїв були ув'язнені в гетто. У серпні 1942 р. гетто було огорожено колючим дротом, а з жовтня 1942 р. євреям було заборонено залишати територію гетто. Проте єврейські фахівці, наприклад, лікар Шоф чи аптекар Майбергер, не жили в гетто і могли вільно пересуватися Варковичами.⁴¹

Ліквідація гетто була проведена на початку жовтня 1942 року. Вона тривала кілька днів, тому що багато євреїв втекли і переховувалися. Голокост вдалося пережити лише 200 євреям з Варковичів.

Нагадуванням про колишню єврейську спільноту Варковичів може служити кіркут при дорозі на Озераїни. На його території є багато старих надгробних знаків.

⁴⁰ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/16927>

⁴¹Deposition of Tigran E., drawn up on December 25, 1944, by the State Extraordinary Commission; RG 22.002M. Fond 7021, Opus 71, Delo 48.

Цейтель Рабер

Уроджена Гіт, народилася у Варковичах, 1887 року. Цейтель була убита під час Шоа. Місце смерті: Варковичі.⁴²

Ева Груферман

Народилася у Варковичах, 1909 року. Вона була вчителем іноземної мови. Єва була вбита під час Шоа.⁴³

Йосеф Бронфен

Народився у Варковичах у 1925 році. Йосеф був убитий під час Шоа. Місце смерті: Варковичі.⁴⁴

Пам'ятник на місці розстрілу понад 2500 євреїв з Варковичів та Озерян. (Тоді це був піщаний кар'єр).⁴⁵

⁴² URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13939819>

⁴³ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13998419>

⁴⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14013827>

⁴⁵Світлина Олексій Касьянова. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/varkovychi-varkovichi-warkowicze-rivne-ukraine.316>

Межиріч Корецький, палац Яна Казімежа Стецького. 1934 р.⁴⁷

Великі Межирічі (пол. Międzyrzec Korecki) — село у Рівненському районі, центр Великомежиріцької сільської громади. Назва пішла від розташування села між річками («межи річок»). До 1965 року мало назву Межиріч і Межирічі, а за польського правління — Межиріч Корецький.

Перша згадка датується 1544 роком; згадуються як власність князів Корецьких.

За Єжи Домініка Любомирського в містечку з'являється колегіум ордену парів, 1702 року побудований кам'яний костел святого Антонія.

Після Любомирських містечко перейшло до Яблоновських, а 1773 року — до овруцького старости Яна Казімежа Стецького, який того ж року розпочав будівництво палацу. 1831 року царська Росія конфіскувала в Стецьких і маєток, і містечко.

У середині XIX століття містечко поступово зростає. Пожвавлюється ремісниче виробництво, торгівля, формується прошарок робітників, однак

⁴⁶ Międzyrzecz (2) // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1885. — Т. VI. — S. 378. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/378; Обарчук А. О. Межиріч Корецький: нариси історії волинського містечка [Текст] / Анастасія Обарчук. - Рівне : ПП ДМ, 2010. - 328 с.; Обарчук А. О. До історії архітектурних пам'яток Межиріча Корецького // Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. Вип. 2. / За ред. П.А.Ричкова. - Рівне: ПП ДМ, 2010. — С. 96-106 — 215 с. URL: <https://www.istvolyn.info/storage/uploads/46Hzv7kSfHy73sECHOIagRkYBsRjTw2tQwpneOGu.pdf>

⁴⁷URL:<https://polona.pl/sets?searchCategory=objectSets&page=0&size=24&sort=RELEVANCE&searchLike=Mі%С4%99dzyrzec%20Korecki>

основну масу населення становили наймити і бідні селянські родини. 1850 року в Межирічах налічувалось 284 двори. У 1880-х роках в містечку вже налічувалось 302 будинки і 1612 жителів, працювали невелика суконна фабрика і пивоварний завод. Напередодні Першої світової війни в містечку мешкало 3592 особи, діяли пошта, телеграф. Досить потужний водяний млин переробляв 10 тис. пудів зерна на рік. Межирічі стають відомими в окрузі також своїм великим ярмарком, що збирався 20 разів на рік.

Під час Першої світової війни Межирічі опинились у прифронтовій зоні і поступово почали занепадати. Після Визвольних змагань опинились у складі Польщі до 1939 року. На той час у селі діяло товариство «Просвіта». 1929 р. на Межирічі поширені правила міської забудови.

Протягом 1939—1941 рр. містечко перебувало під радянською окупацією.

З 6 липня 1941 року до 15 січня 1944 року — під німецькою окупацією; упродовж 1944—1991 рр. — в Українській РСР.

Межиріч Корецький, Велика синагога. 1933 р.⁴⁸

⁴⁸ Світлину надала Ханна Аріон із сімейного архіву - Польське коріння в Ізраїлі/проект POLIN Museum. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/1022-miedzyrzecz-korecki>

Єврейська громада⁴⁹

Євреї в містечку жили з його заснування. Починаючи з 1760 року і протягом наступних дванадцяти років тут розташовувався центр хасидського руху, а його другий лідер, Дов Бер з Межиріча, отримав прізвисько за іменем містечка.

У 1784 році в Межиріччі проживало 295 євреїв, 1847 р. – 1808, в 1897 р. - 2107 (68%), 1921 р. - 1743 євреї (72,6%).

На початку 20 століття в Межиріччі було 5 синагог. У 1908 році відкрито школу з навчанням івритом.

У 1913 році євреям належали всі 5 дров'яних складів і всі 97 крамниць (за винятком лише 1 крамниці, де не євреї торгували некошерним м'ясом). Єврей Глузбандт орендував єдиний млин. Одним із двох лікарів у містечку був єврей Абрам Вуліс.

У 1920-1930-х роках у містечку діяли відділи різних єврейських партій та організацій. У 1930 році відкрито школу «Ор Тойре».

**Моше Општейн, Давід Крамер і Яків Примак.
Межиріч Корецький, 1937 р.⁵⁰**

⁴⁹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событ.1997. – С. 59, 71. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 138;

⁵⁰ Опис фото: Друзі Моше Општейна (у першому ряду, посередині). Фото надано Ганною Аріон із сімейного архіву - проект «Польське коріння в Ізраїлі» /Музей POLIN. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/1022-miedzyrzecz-korecki>

Влітку 1941 року село було окуповане німецькою армією. Спочатку Межиріччями керував військовий штаб, а з вересня 1941 року управління перейшла до німецької цивільної адміністрації. Межиріччя було включено до Рівненської округи (Gebiet), уповноваженим якої був Regierungsrat Beer. У місті розташовувався німецький жандармський відділ, а також українська поліція.

У 1941 році в Межиріччі було створено юденрат. Нацисти запровадили антиєврейські закони: євреям було наказано носити нарукавні пов'язки з блакитною зіркою Давида, євреїв відправляли на роботу без права винагороди, їм заборонялося залишати місто.

22 травня 1942 року в селі була проведена екзекуція, під час якої відділ СД з Рівного за участю німецької жандармерії розстріляв близько 1600 осіб єврейського походження. В екзекуції також брав участь взвод 1 роти 33 резервного батальйону поліції.

Невдовзі після проведення другої «Операції» в Межиріччі було створено гетто, куди переселяли євреїв із навколишніх сіл. 26 вересня 1942 р. гетто було ліквідовано. У цей день було розстріляно близько 1500 євреїв.

Пам'ятний знак на місці розстрілу єврейського населення, с. Великі Межирічі, урочище «Цегельня».⁵¹

⁵¹ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

Гоща, садиба Іпохорських-Ленкевичів (Валевських).⁵³

Гоща — центр Гощанської селищної територіальної громади Рівненського району.

⁵² Hoszcza // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1882. — Т. III. — S. 166—167. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/166; Скляренко Є.М. ГОЩА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл.. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Goshcha>; Чучман О. І. Гоща // Енциклопедія сучасної України / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ. — К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001—2024. URL: <https://esu.com.ua/article-31666>; Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / сост. Н. И. Теодорович. - Почаев, 1888-1903. - 5 т.Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. - 1889. - 433-1120, VII с. - На обл. год издания - 1890. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/14609-t-2-uezdy-rovenskiy-ostrozhskiy-i-dubenskiy-1889>

⁵³ Палац поміщиків Валевських, яким з 1840-х років належав маєток в Гощі, побудований в стилі шале – альпійського будиночка з фахверковим фасадом і мансардним поверхом. Сама будівля знаходиться на території найбільшого в області периферійного парку англійського планування площею близько 7 га. На жаль, незважаючи на те, що такий тип садибної споруди на території України зустрічається вкрай рідко, і парк, і саме шале давно занепали і заросли чагарником. Але як і раніше серед паркових насаджень можна зустріти реліктове дерево гінґо, яке іноді називають «динозаврових деревом», а також понад 30 видів рідкісних каштанів і ясенів, які дозволяють уявити, яким чудовим був парк в той час. Стара будівля шале знаходиться в глибині цього парку, і лише небагато чим нагадує про колишню велич. Довгий час у приміщенні садиби працювали райвиконком, відділ соціального забезпечення, ЗАГС, художня майстерня, контора адвокатів, міськторг. Зараз проводиться реставрація приміщення. URL: <https://etoretro.ru/pic49774.htm>

Перша згадка у літописах про Гощу датується 1152 роком. У глибоку давнину великі литовські князі подарували землю по річці Горинь, між Корцем і Острогом, хрещеному магометанину Мурзі-Кирдей-Хану.

Гоща набула статусу міста у XVI ст. (Магдебурзьке право).

Тут, у школі аріанської секти, якою керували Гавриїл і Роман Гойські, а фінансував воєвода Київський князь Костянтин Острозький, в 1601—1603 роках навчався майбутній московський самодержець Лжедмитрій I.

У 1775 р. володіли Ленкевичі, Наприкінці XVIII століття ними був закладений парк, що згодом став окрасою міста і був віднесений до десятки найцікавіших парків України.

До 17 вересня 1939 року місто належало Ровенському повіту Волинського воєводства. Тут розміщувався охоронний прикордонний батальйон «Гоща».

20 січня 1940 року було утворено Гощанський район.

4 липня 1941 року німецькі війська окупували Гощу.

Єврейська громада⁵⁴

Євреї жили в Гощі з 16 століття.

У 1847 році в Гощі проживало 338 євреїв, 1886 – 678, 1897 р. – 884 (42,3%), 1921 р. – 881 єврей (36,3%), 1941 – бл. 1000 євреїв.

У 19 столітті діяла синагога. У 1889-1903 рр. Ю. Ламден був рабином.

У 1913 році євреям належав дров'яний склад, обидві медоварні, обидва млини, усі 29 крамниць (в тому числі 19 бакалійних).

Мацева на єврейському цвинтарі

1920-30-х роках у Гощі діяли відділи різних єврейських партій і організацій.

4 липня 1941 року німецькі війська увійшли в Гощу. У липні та серпні 1941 року містом керував військовий комендант, а з вересня 1941 року —

німецька цивільна адміністрація. Гощу включили до складу міліції. Генеральним комісаром став чиновник на прізвище Бір. У Гощі був пост німецької жандармерії, а також штаб української поліції.

Влітку або восени 1941 року в Гощі був створений юденрат, євреям було наказано носити розпізнавальні знаки у вигляді зірки Давида (пізніше у вигляді жовтого кола), їх відправляли на важкі роботи, їм було заборонено виходити за межі міста.

⁵⁴ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf ; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Hozsacza: Historia społeczności. URL: <https://sztetl.org.pl/en/towns/h/1213-hoszcz/99-history/137365-history-of-community>

Наприкінці липня 1941 року в селі була проведена перша антиєврейська акція, під час якої було спіймано і розстріляно 10 євреїв. Підрозділ 10-го мотопіхотного полку СС, штаб якого 27-28 липня 1941 року перебував у Гощі, швидше за все, розстріляний.

20 травня 1942 року була проведена друга акція, під час якої СД у взаємодії з німецькою жандармерією та українською поліцією розстріляли 670 євреїв. В акції також взяв участь взвод (37 осіб) 1-ї роти 33-го батальйону міліції запасу.

Незабаром після другої акції в Гощі було створено гетто, куди переселили євреїв із довколишніх сіл. Гетто було ліквідовано наприкінці вересня 1942 року, коли СД у співпраці з німецькою та українською поліцією 23 вересня розстріляли близько 500 євреїв.

Відповідно до матеріалів Надзвичайної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів окупантів та їх пособників на Гощанщині, у період 1941-1943 рр. було знищено 1270 жителів Гощі.

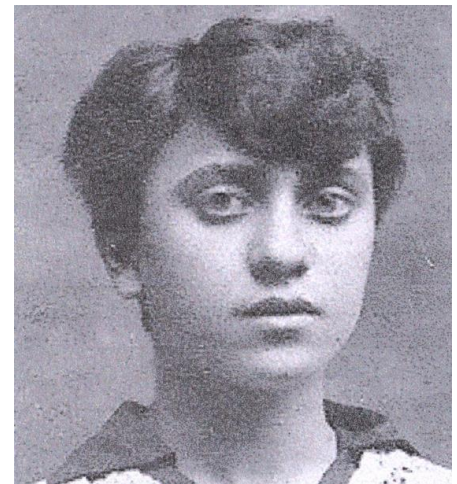
Рівка Голод

Народилася в Гощі, була вбита під час Шоа в 1942 р. Місце загибелі – м. Гоща.⁵⁵

Леа Фінкельштейн

Народилася в Гощі, була вбита під час Шоа в 1942 р. Місце загибелі – м. Гоща.⁵⁶

Бела Черлюк

Народилася в Гощі, була вбита під час Шоа в 1942 р. Місце загибелі – м. Гоща.⁵⁷

Праведники

Федір Каленчук жив із другою дружиною, п'ятьма дітьми та дочкою Вассою від першого шлюбу в селі Вітків (сьогодні Витків), неподалік Гощі Волинського району (Гоща Рівненського району). Каленчук роками мав справу з Песахом Кранцбергом, торговцем зерном із Гощі, і вони подружилися. Німці завоювали цю територію 4 липня 1941 року, а невдовзі Каленчук зустрівся з Кранцбергом і вони домовилися, що в разі потреби родина Кранцбергів сховається в домі Каленчука. На початку вересня 1942 року, за два дні до ліквідації гетто, Кранцберг, його дружина та маленькі

⁵⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13908000>

⁵⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13910204>

⁵⁷ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13738462>

доньки Рася та Міріам втекли до дому Каленчука. Три дні вони переховувалися в одній із двох кімнат, на той час Каленчук закінчив копати схованку під підлогою стайні. Родина Кранцбергів переховувалася там 17 місяців. Весь цей період Каленчук щодня приносив своїм підопічним їжу та напої, а коли його не було вдома, його обов'язки брала на себе старша дочка Васса. У цей час Каленчук постійно сварився з дружиною, яка докоряла йому за те, що він викидав їжу з рота власних дітей, щоб віддати її євреям. Вона навіть погрожувала спалити стайню з євреями. Червона армія звільнила село в лютому 1944 року, але Каленчук вирішив продовжувати ховати своїх підопічних ще два тижні, на той час ситуація стабілізувалася, перш ніж допомогти їм переїхати до Гощі. Після війни ті, хто вижив, переїхали до Польщі, а потім емігрували до Ізраїлю. З Каленчуком вони підтримували зв'язок до його смерті в 1975 році. 4 квітня 1967 року Яд Вашем визнав Федора Каленчука Праведником народів світу. 22 грудня 1992 року Яд Вашем визнав Вассу Каленчук Праведницею народів світу.

Церемонія вшанування пам'яті Федора Каленчука в Залі пам'яті. Яд Вашем, 18.05.1967 р.⁵⁸

⁵⁸ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4044271>

Демидівка

Уперше місцевість, що дала назву майбутньому районному центру Демидівка, документально засвідчена у 1472 році.

«Містечко нужденне, заселене виключно жидами, віддалене від більших доріг і залізниці. Колись містечко було власністю Ташинських і в 1831 р. забране до „казни“, церква дерев'яна Івана Богослова з 18 ст. За переписом 1911 р. в Демидівці було — 333 жителів. Міщанська управа, кредитове товариство, 7 крамниць, 3 ярмарки річно».⁵⁹

У 18 столітті у Волинському воєводстві у складі Речі Посполитої. З 1793 року — у складі Російської імперії. У 19 — на початку 20 століть — містечко Дубенського повіту Волинської губернії. У 1919–1939 рр. — у Волинському воєводстві у складі Польщі.

Під час Другої світової війни Демидівка входила до Дубенської округи генеральної округи Волинь-Поділля Райхскомісаріату Україна,⁶⁰ німецький гарнізон у містечку налічував 511 осіб⁶¹.

17 березня 1944 року Демидівку захопили частини радянських військ 1-го Українського фронту.

Єврейська громада⁶²

У 1847 році в Демидівці проживало 377 євреїв, 1897 р. - 679 (100%), 1921р. – 592, 1931 р. – бл. 900 євреїв.

У XIX на початку XX століття євреї заробляли на життя дрібною торгівлею та ремеслами. У 1913 році євреям належали як пивні склади, так і всі 4 мануфактурні цехи містечка. Єврейка Сара Ашкеназі була єдиним лікарем у містечку.

У 1920-30-х роках існували осередки різних єврейських партій і організацій. У місті діяло багато сіоністських партій, у тому числі їх молодіжні організації (Хашомер Хацаір, ХеХалуц Хацаір).

Рабином у Демидівці у 1920-30-х роках був Давид Альперсон, який загинув під час Голокосту.

⁵⁹ Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 341. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

⁶⁰ Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874—1945. (нім.)] URL: <http://www.territorial.de/ukra/wolhyn/wolh.htm#fnverweis12>

⁶¹ Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі "Волинь-Поділля" (1941–1944 рр.) / Міжнародна громадська організація "Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність"; Державний архів Хмельницької області; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. — Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. — С. 43. — 320 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-1502-55-9/978-966-1502-55-9.pdf>

⁶² Jewish encyclopedia of Brockhaus & Efron; Russian Jewish encyclopedia. Translated from Russian by Eugene Snaider; Весь Юго-Западный край : справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям / М. В. Довнар-Запольский. — Київ, 1913. — 1158 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002599>

Єврейські діти в Демидівці перед Другою світовою війною.⁶³

Голокост⁶⁴

Німці окупували Демидівку 24 червня 1941 року. У перший тиждень окупації за членство в комуністичній партії було розстріляно семеро євреїв. Незабаром після цього почалися перші реквізиції єврейського майна та цінностей. У цей час євреям було наказано носити на своєму одязі відмітні символи.

Німці заснували юденрат (єврейську раду) з п'яти осіб на чолі з Еліягу Тітельбоймом та єврейську поліцію.

Місцеві євреї страждали від гострої нестачі їжі. Однією з функцій юденрату був розподіл обмежених запасів борошна, які він отримував від німецької влади. Євреїв відправляли на примусові роботи на ферми і торфовища, а деяких чоловіків відправляли працювати в маєток графа Людоховського в селі Смордва.

Навесні 1942 року (або, за іншими свідченнями, у листопаді чи грудні 1941 року) у місті було створено гетто. Його обгородили дерев'яним парканом, а зверху обтягнули колючим дротом.

⁶³ Execution of Jews in Demydivka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/demydivka-demidovka-demidowka-rivne-ukraine.50>

⁶⁴Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf ; Murder story of Demidowka Jews in the Griner Grove URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627423>; Index to the Visual History Archive of Holocaust oral testimonies from the USC Shoah Foundation Institute. Ghetto Fighters House Archive URL: https://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?book=24943&lang=eng

На початку жовтня 1942 року всі в'язні гетто — переважно жінки з дітьми та старі люди — були зібрані біля будинку сім'ї Мілера у середині гетто. Вони мали залишатися там, просто неба, протягом тижня під охороною. Молодих євреїв, які працювали поза межами гетто, також забирали до гетто.

Вранці 8 жовтня 1942 року за наказом коменданта міста Дубно Аморгштейна загін поліції безпеки та СД із Рівного прибув на збірний пункт на вантажівках. Вони навантажили на них близько 600 євреїв і відвезли їх у ліс біля гаю Грінер, де місцеві жителі викопали яму. Після прибуття на місце розстрілу жертви було розстріляно.

Авраам Інгбер, який народився в 1917 році в Демидівці і жив там у воєнні роки, свідчить: *«21 Тішрея (2 жовтня) 1942 р. євреї були вигнані зі своїх будинків [в гетто] і зібрані просто неба біля будинку ... сім'ї Мілер. Зібрані, від немовлят до старих, сиділи або лежали на землі протягом семи днів і ночей, і єдиною їжею [їм] була вода, і навіть [вона] була дуже обмежена. У цей час [місцеві] українські жителі рили яму для вбивства біля гаю Грінер. Сім днів... вони [євреї] сиділи натовпом, усі вони були товаришами по нещастю..., чекаючи на свій день суду [вбивства]. Сім днів плачу, молитов разом з побожним рабином Альпариним, сім днів криків до небес, і даремно.*

Вранці 27 Тішрея [8 жовтня] ... євреїв змусили бігти, їх побили; над ними знущалися, коли вони були [вже] напівмертвими – зламаними тілом і душею, і байдужими до своєї долі. Усіх їх завантажили у вантажівки та відвезли до ями для вбивств. Девід Грінберг, близько тридцяти років, зістрибнув з вантажівки і спробував втекти, але його застрелили на місці. Так ось, вийшло, що доля розпорядилася так, що історичний гай Грінер, який був свідком радості та щастя молодих людей протягом двох поколінь... гай, який раніше був улюблений його відвідувачами, став німим і останнім свідком вбивства деяких з тих, хто прийшов туди [не з власної волі]».

Опитування свідків

Володимир К., 1931 р. н., розповідає: «Перед ув'язненням у гетто євреї намагалися прилаштувати своїх дітей до неєврейських сімей, щоб їх сховати. Але частина українців злякалася такого ризику і відмовилася. Тоді, через пару місяців після створення гетто. Він знаходився на території, де раніше жили євреї. Він був огорожений колючим дротом і охоронявся солдатами СД із собаками. Суворо заборонялося залишати межі євреям без спеціальної перепустки. Цю перепустку міг видати лише юденрат. Місцевим не євреям не дозволяли заходити в гетто, але все одно були люди, які заходили потай і

кидали їжу через паркан. Їм там не було що їсти, тому ми допомагали, чим могли». (Свідчення №1351, опитування в Демидівці 30 листопада 2011 р.)⁶⁵.

[Відкриття] братської могили № 1 [біля м.] Демидувка, в лісі чеського Грінера.... Розміри могили 6 x 10 метрів. За допомогою опитування очевидців з м. Демидівка встановлено, що 8 жовтня 1942 р. за наказом коменданта м. Дубно – Аморгштейна – з автоматів і пістолетів було розстріляно 600 євреїв. Тіла вбитих безладно кидали в задалегідь викопану яму, а потім засипали тонким шаром землі. Довгий час можна було бачити, як над поверхнею [ями] стирчали руки й ноги вбивств.⁶⁶

Радянські архіви

«Згідно свідчень свідків, комісія встановила, що в жовтні 1942 року за наказом командира А. було розстріляно з автоматів і пістолетів 600 євреїв. Тіла кидали одне на одне в яму, яку задалегідь викопали, а потім засипали тонким шаром землі. [...] Могила № 5 розміром 5x7м знаходиться в селі Демидівка. За наказом міліціонера К. там було розстріляно 50 євреїв Демидівського гетто. Тіла були виявлені з кулями в головах, зі зламаними руками і ногами. За словами селян, німецькі кати зібрали з села 50 молодих людей і закатували їх. Вішали за ноги на стовп і залишали на 15-20 годин зі зв'язаними руками і ногами. Молодих дівчат гвалтували, а потім убивали»⁶⁷.

Пам'ятник жертвам Голокосту на братській могилі. Демидівка, 2019 р.⁶⁸

⁶⁵Execution of Jews in Demydivka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/demydivka-demidovka-demidowka-rivne-ukraine.50>

⁶⁶ The ChGK report from Demidówka. GARF, MOSCOW R-7021-71-46 copy YVA M.33 / JM/19974. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627423>

⁶⁷ Акт Державної надзвичайної комісії; РД.22-002М: Фонд 7021, Опис 71, Діло 46

⁶⁸ URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=473661>

Палац Потоцького в Деражному. 1920-1939 рр.⁷⁰

Деражне — село в Рівненському районі, центр Деражненської сільської громади.

Назва села Деражне походить від слова «деражня», яке в свою чергу означає «місце первинної обробки деревини». Село в певний час називали Деражня, Деражно, Деражне.

Історія Деражного розпочинається в XIII столітті і пов'язана з монастирем. Згідно з документацією Почаївського монастиря, одна чи з найперших письмових згадок про с. Деражне у документі № 51 за червень-серпень 1274 року така: «Ігумен монастиря Поча-Дева Андрей презначи законников...Лаодикія, Максентія и Касторія в монастирь Деражненский»⁷¹.

У вересні 1939 року основна частина західноукраїнських земель, які перебували до того часу у складі Польщі, була возз'єднана з Українською РСР. 4 грудня 1939 року була утворена Ровенська область і Деражненський район, який проіснував до 1959 року.

28 червня 1941 року село Деражне було окуповане німецькими військами. Найбільш трагічним роком в історії містечка Деражно став 1943 рік. Село окупанти палили двічі. Перший раз окремі хати за списками,

⁶⁹Derażne Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. 1: [Aa - Dereneczna] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. – Warszawa, 1880. – С.958. – 960 s.; URL: http://history.org.ua/LiberUA/SIGeoKrPol_1880/SIGeoKrPol_1880.pdf; Derażne Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. 15. – Cz. 1: [Dopelnienia: Abablewo - Januszowo] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. – Warszawa, 1900. С. 402– 640 s. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SIGeoKrPol_1900/SIGeoKrPol_1900.pdf; Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 342-343. — 601 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

⁷⁰Волинський сп. Свілини Хелени Потоцької. URL: <https://kresy.org.pl/10738910,foto.html?idEntity=10738902>; URL: <https://www.volynspadok.org.ua/en/location/derazhne/>

⁷¹ Документи, относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря на Волини // Волинские епархиальные ведомости, № 5, 11 февраля 1898 г.

підготовленими зрадниками, за тиждень до Великодня. Другий раз на Вознесіння. Тоді було спалено усе село і церкву. Окупація тривала до 30 січня 1944 року.

Єврейська громада⁷²

У 1765 році в Деражному проживало 239 євреїв, у 1847 році – 352, у 1865 році – 360, у 1897 році – 770 (51,4%), у 1921 році – 624 євреї (89%).

Євреї почали селитися в Деражному на початку XVII ст.

У міжвоєнний період євреї Деражного заробляли на життя торгівлею та дрібною промисловістю, володіючи кількома млинами та цегельним заводом.

Більшість сіоністських партій мали відділення в Деражному. У місті була сіоністська івритомовна школа Тарбут і єврейська публічна бібліотека.

У вересні 1939 року за пактом Молотова-Ріббентропа в місто увійшла Червона армія, і Деражне увійшло до складу радянської України. Приватні підприємства були націоналізовані, а всі єврейські установи та організації були змушені розпуститися.

Німці окупували місто 2 липня 1941 р. Влітку та восени 1941 р. німецька окупаційна влада запровадила низку антиєврейських заходів. Деражненські євреї мали носити зірку Давида; їх примушували до каторжних робіт і забороняли самовільно залишати місто. Німецька влада також постановила заснувати юденрат (єврейську раду).

5 жовтня 1941 року німці створили в Деражному гетто, у якому сконцентрували євреїв із самого міста та довколишніх сіл. Загальна кількість ув'язнених становила близько 1000 осіб. У травні 1942 року більшість працездатних чоловіків було відправлено на примусові роботи до таборів за межі гетто, а його решта населення складалася здебільшого з жінок, дітей та людей похилого віку.

Костянтин Іванович, 1926 р. н., згадує: «Було створено гетто. Одну частину села обгородили парканом із кількома рядами колючого дроту. Гетто складалося з кількох вулиць. Його охороняли поліцаї, які стежили за щоб переконатися, що євреї не втекли. Навіть якщо будь-які контакти з місцевим населенням були заборонені, євреї намагалися обміняти речі на будь-яку їжу. Коли я проходив повз головну дорогу, я бачив, як деякі люди обмінюються. Свідчення №1429, опитані в Деражному 12 квітня 2012 року).

24 серпня 1942 р. гетто було ліквідовано, а його в'язнів – євреїв Деражного та сусіднього села Осова Вишка – розстріляно підрозділом СД в районі Костополя. Приблизно в той же час на цьому місці також були вбиті євреї з сусіднього міста Степань. Восени 1942 року українська поліція та німецька жандармерія зловили 152 євреїв, які переховувалися, і розстріляли їх за Деражним, у Бечальському лісі.

⁷² Yad Vashem Archives M-1/B-98, 016/2872. ATz'M, Z-3-866, Z-4, 2065, Z-4-3605-1, Z-4-3605.2. Z-4/231/46-B, S-5/1773: "Derazne" - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V (Derazhno, Ukraine) URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00067.html

Історія вбивства деражненських євреїв у Бечальському лісі⁷³

Восени 1942 року українська поліція та німецька жандармерія спіймали 152 уцілілих євреїв з Деражні, переважно жінок з дітьми, які переховувалися. Їх усіх групами під охороною української допоміжної міліції вивезли до Бечальського лісу, що за 4 кілометри на північ від Деражня. Прибувши на місце вбивства, євреї побачили три братські могили, які викопали там місцеві жителі. Жертв змушували роздягатися догола і невеликими групами вели до ями. Їм довелося лягти обличчям у яму, а потім розстріляли з автоматів. У документі ДНК⁷⁴ вказується, що частину загиблих вбили прикладами, а інших закопали живцем. Згідно зі свідченнями, на цьому місці відбулися ще два розстріли євреїв. Кулик, Landwirte (вищий німецький чиновник Деражне), керував операцією вбивства.⁷⁵

Василь Синиця, який народився в 1912 році в Деражні і жив там у воєнні роки, свідчив: *«У 1943 році [1942], наприкінці літа, голова [деражненської] сільської управи Микита Писарець змусив мене взяти лопату й піти в Бечальський ліс копати яму, але я не знав призначення цієї ями, поки йшов її копати. Пізніше, після того, як я з односельцями викопав її, німецький перекладач Петер Адольф сказав нам, що ця яма призначена для розстрілу євреїв, і щоб ми копали другу яму собі – тобто для копачів першої ями. Коли я почув це, я намагався втекти з місця, тому я не був присутній під час розстрілу євреїв, і я не можу вам сказати, за яких обставин це відбулося...»*.⁷⁶

Радянські архіви

«Восени 1943 року голова сільради зайшов до мене додому і сказав, що за наказом коменданта К. я повинен взяти лопату з сокирою і піти в Бечальський ліс копати яму. Мені не сказали, для чого будемо копати яму. Якось у лісі я побачив інших чоловіків з лопатами. Нам наказали викопати яму довжиною 6-7м, шириною 4-5м і глибиною 2м. В якийсь момент, коли я вийшов з ями і сів на землю, я побачив групу приблизно 70-80 євреїв, яких привіз з Деражного Шуцман. Комендант К. був у кінці колони. Євреям наказали повністю роздягнутися. Після цього невеликими групами їх змусили

⁷³Murder story of Derazne Jews in the Bechalskiy Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627999>

⁷⁴ Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР створена Указом Президії ВР СРСР 2 листопада 1942; складалася з 10-ти осіб на чолі з головою Ради Національностей ВР СРСР М. Шверником. Завданнями Надзвичайної комісії (Н.д.к.) були повний облік злочинів нацистів і завданих ними збитків радянській державі та її громадянам, встановлення осіб нацистських злочинців із метою передавання їх надалі до суду; об'єднання й узгодження відповідної роботи. За Положенням про Н.д.к. від 16 березня 1943 створювалися місцеві комісії для сприяння Н.д.к. у розслідуванні злочинів нацистів. Структура Н.д.к. включала секретаріат, 8 відділів з обліку злочинів проти громадян СРСР та збитків громадян і різних галузей господарства, архів; штат становив 116 осіб.

⁷⁵Murder story of Derazne Jews in the Bechalskiy Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627999>

⁷⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627999>

зайти в яму, де їх розстріляли. Серед них були чоловіки, жінки та діти. Ця група євреїв переховувалася після того, як інших 1900 євреїв з Деражного вивезли до Костополя, де їх розстріляли, але врешті їх спіймали»⁷⁷.

Історія вбивства деражненських євреїв у Корчевому лісі.⁷⁸

24 серпня 1942 року до гетто увійшли українська допоміжна поліція та німецька жандармерія (сільська поліція). Вони зібрали всіх євреїв Деражного разом із євреями сусіднього села Осова Вишка – загалом 1868 осіб – і повезли в напрямку міста Костополя. Євреям сказали, що їх везуть на роботу в Костопіль. Коли в'язнів Деражненського гетто перевезли до Костополя, все їхнє майно було конфісковано німецькою владою. Згідно з тими ж свідченнями, деякі євреї намагалися втекти дорогою до місця вбивства, але були розстріляні на місці. Дійшовши до лісу біля села Корчеве, на північ від Костополя, євреї побачили три великі ями, які були там заздалегідь вириті. Там був присутній гебіцкомісар Костопільського повіту Гайнц Льонерт та його заступник Рудольф Гюнтер. Єврейські мешканці – чоловіки, жінки та діти – були змушені роздягнутися догола та лягти обличчям вниз на живіт усередині ями, після чого їх застрелили в потилицю загони поліції безпеки та СД з Рівного. Щойно одна група жертв була розстріляна, наступна партія була змушена лежати на тілах своїх побратимів і була розстріляна таким же чином. Стрільбина тривала 2-3 години. Близько 20 євреям вдалося втекти з місця вбивства. Згідно з документом НДК, зазначено, що загалом на цьому місці було вбито близько 4000 євреїв. У цю цифру входять як євреї містечка Степань, так і євреї з навколишніх сіл, які також були там розстріляні.

Коли вбивства закінчилися, братські могили засипали землею, а німці кілька разів розрівняли це місце машиною.

Братська могила в Бечальському лісі, 2023 р.⁷⁹

⁷⁷ Заява Петра П., 1904 р. н., реквізованого місцевого жителя, складена в листопаді 1944 р. РГ-22.002М: ф.7021, опис 71, д. 47

⁷⁸ Murder story of Derazne Jews in the Korczewie Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627998>

⁷⁹ Ми - пам'ятаємо!!! URL: <https://derazhnenska-gromada.gov.ua/news/1697621766/>

Дубровиця⁸⁰

Домбровиця, 1875 р.⁸¹

Історія самого міста, як засвідчує перша згадка про Дубровицю (варто зауважити, що не заснування, а перша писемна згадка) розпочалася з 1005 р., коли Володимир Великий започаткував єпископську кафедру в Турові. В переліку міст, які б мали належати до єпископії, є Дубровиця: «... третіє богомоліє єпископи постави(хъ) въ Турове въ льто 6513 (1005) и придахъ къ ней городивъ погостиъ въ послушаніє и священіє и благословеніє держати себъ туровской єпископїи: Пинскъ, Новгородъ, Городень, Берестье, Волковицькъ, Здитовъ, Неблестепенъ, Дубровица, Виьсочко, Случескъ, Колись, Ляховъ, Городокъ, Смиьдань, и поставихъ перваго єпископа Оьому,

⁸⁰ Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 378-380. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. — Париж, Нью-Йорк, 1957. — Т. 2. — С. 598. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii045.htm>; Історія міст і сіл Української РСР. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969; Дубровиця крізь віки: основні віхи історичного розвитку / Л. Алексієвець, М. Алексієвець // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини. - 2015. - Вип. 16(2). - С. 20-35. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Alexsiievets_Lesia/Dubrovtyisia_kriz_viky_osnovni_vikhy_istorychnoho_rozvytku.pdf?; Прищепя Б. А. Погоринські міста в Х-ХІІІ ст. - Рівне : ПП Дятлик М., 2016. — С. 134-136. — 297 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Pryschepa_Bohdan/Pohorynski_mista_v_Kh-KhIII_st.pdf?

⁸¹ Syfrowe Muzeum, Warszawa. Орда Наполеон. Альбом історичних видів Польщі (1873-1883). URL: <https://biblioteka.teatrn.pl/dlibra/results?q=D%C4%85browica&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=0>

нин придахъ села, виноградъ, зъмли бортних, волости сов семи придатни святому Спасу и святъи Богородицъ»⁸².

Є інші літописні згадки про місто: у 1184 році дубровицький князь Гліб Юрійович брав участь у переможному поході князя Святослава Всеволодовича на половців. З контексту літописної звістки випливає, що Дубровиця була стольним градом невеликого удільного князівства. Густинський літопис зберіг ім'я іншого дубровицького князя, Олександра, який у 1223 році разом із тисячами русичів загинув у бою на річці Калці⁸³.

Освячення стрільбища в Дубровиці 5 червня 1932 року.⁸⁴

Визнаючи місце роду Гольшанських в історії міста Дубровиця, неможливо перебільшити їхню роль. Князі Гольшанські-Дубровицькі через спільне походження з Гедиміновичами і давнє виникнення роду, набули привілейованого становища у Великому князівстві Литовському. Адже на момент, коли вони стали власниками, місто мало статус “державного”, яким управляли намісники. А з приходом їх, відповідно змінюється і статус міста, набуває приватновласницького характеру, ставши згодом їх центром⁸⁵. Саме в цей час Дубровиця досягла своєї величі у культурній та духовній сферах, сприянні поширенню нових гуманістичних ідей.

⁸² Творение старого отца нашего Епископа Туровского. Съ предварительнымъ очеркомъ исторіи Турова и Туровской Іерархіи до XIII века. – Кієвъ: Типографія Кієво-Печерской Лавры, 1880.

⁸³ Позняк-Хоменко Н. Княжий град над річкою Горинь. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/525/219/18968/>

⁸⁴ Праворуч перед присутніми виступає лейтенант Станіслав Берак. Серед зібраних було духовенство, військовослужбовці, цивільні чиновники та місцеве населення. URL: <http://www.bikor.eu/dlibra/doccontent?id=4821>

⁸⁵ Бруяка О. Князі Гольшанські – епоха в історії Дубровиці / Олександр Бруяка // Дубровиці – 1000 років. Зб. матеріалів науково-красназавчої конференції (16–17 вересня 2005 р.). – Рівне: Перспектива, 2005. – С. 51–56.

Дубровиця, центр міста (зараз – майдан Злагоди), 20-30 роки ХХ ст, напис на плакаті: «Записуйся в члени кооперативу ГОРИНЬ» (польською).⁸⁶

З 1777 р. повноправними господарями Дубровицького маєтку стали Плятери, які незмінно до 1918 р. володіли ним у різних родинних особах.

Після третього поділу Польщі 1795 р. дубровицькі землі перебували під владою Російської імперії, а Дубровиця стала адміністративним центром Дубровицького повіту Волинської губернії. Тоді ж віднесено до категорії містечок. Від 1797 р. Дубровиця стала волосним центром Ровенського повіту Волинської губернії. Дубровиця залишилася приватним володінням тих же графів Плятерів.

Мешканці Дубровиці працювали на лісорозробках, на смолокурних, деревообробних, спиртових заводах графів Плятерів. Займалися також ремеслом: у Дубровиці було чимало ковалів, слюсарів, столярів, теслярів, землекопів.

У вересні 1939 р., відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа, Дубровиця в складі західноукраїнських земель перейшла до СРСР.

1 липня 1941 року Дубровиця – окупована німецькими військами.

10 січня 1944 року Дубровиця була визволена частинами 397-ї стрілецької дивізії 1-го Українського фронту.

⁸⁶URL:<https://mista.ua/%D0%A4%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%8F/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0-%D0%B4%D1%83%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%86%D1%8F/5148/?setcity=917>

Дубровиця, вул. Третього Мая.⁸⁷

Єврейська громада⁸⁸

Євреї жили в Дубровиці з початку XVI століття. У 1766 році в місті проживало 404 євреї, у 1847 році — 1910, у 1897 році — 2686 (47,7 % населення міста), у 1921 році — 2536, у 1931 році — 2739, у 1937 році — 3225 (43,4 % населення міста), у 1946 році — 9 євреїв.

У XVII—XVIII століттях дубровицькі євреї входили до Пинського кагалу. Більшість євреїв Дубровиці належали до каролин-столинських, тріскських і березненських хасидів.

У 1900-х роках у містечку діяли політичні гуртки Бунду і сіоністів. У 1865 році діяло 3 синагоги. У 1910 році діяло 5 синагог, з них 3 хасидських, існував єврейський цвинтар з найстарішою могилою, датованою XVI століттям. В 1903 року в Дубровиці в тютюновій промисловості працювало 260 євреїв, близько 195 осіб займалися виготовленням одягу та взуття, налічувалося 19 єврейських садівників, 40 садоводів і 27 молочарів, працювало близько 600 поденників, які заробляли від п'ятнадцяти до двадцяти центів на день. В 1915 році відбулося насильне виселення євреїв у внутрішні губернії Російської імперії. Часткове повернення дубровицьких євреїв до міста сталося в 1917 році. Тоді було відкрито дві єврейські школи в містечку (одна з мовою викладання на івриті, друга — на їдиші), а також створений єврейський загін самооборони. У міжвоєнний період євреї працювали в торгівлі, ремеслі, промисловості, займалися експортом деревини та зерна. У 1920-1930-х роках у місті діяли дві школи на івриті,

⁸⁷ דומברוביצה. https://www.jewishgen.org/yizkor/Dubrovitsa/files/Dubrovitsa_Hebrew.pdf

⁸⁸ Дубровица // Российская еврейская энциклопедия. — Российская академия естественных наук, 1994; URL: https://www.yadvashem.org/yv/he/research/ghettos_encyclopedia/ghetto_details.asp?cid=231; דומברוביצה. URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/Dubrovitsa/files/Dubrovitsa_Hebrew.pdf;

єврейський дитячих садок, єшива та місцеві осередки єврейських товариств і партій.

Дубровиця, члени єврейського молодіжного руху «Гехалуц». 1919 р.⁸⁹

Голокост⁹⁰

Частини 6-ї німецької армії окупували Дубровицю 6 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року в містечку панувала німецька військова адміністрація. Із вересня 1941 того року влада перейшла до цивільної адміністрації.

Дубровицю включено до гебіту «Сарни». У містечку функціонував пост німецької жандармерії. Також у Дубровиці було створено загін української допоміжної поліції. Тривалий час його очолював Кирило Сиголенко⁹¹.

⁸⁹ URL: https://www.infocenters.co.il/gfh/multimedia/GFH/0000043297/0000043297_1_web.jpg

⁹⁰ דומברוביץ. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Dubrovitsa/files/Dubrovitsa_Hebrew.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; В'ятрович В. Історія з грифом "Секретно". Хаїм Сигал: вчитель, міліціонер, партизан. URL: <https://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-hayim-sigal-vchitel-milicioner-partizan.html>; Jared McBride The Many Lives and Afterlives of Khaim Sygal: Borderland Identities and Violence in Wartime Ukraine. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14623528.2021.1902653>;

⁹¹ Сигал Хаїм Ісаакович (псевдоніми — Кирило Миколайович Сиголенко, Кароль Ковальський) народився 1904 року в родині Ісаака та Дебори Сигалів у невеличкому селі Лещатів коло Львова. Крім нього, родина мала ще восьмеро дітей. Сигали були бідною єврейською родиною кваліфікованих робітників. 1919 року родина переїхала із села до Львова, до оселі Хаїмового дядька. У 20-х роках Хаїм встиг попрацювати на лакофарбовій фабриці на місцевого поляка, на складі фарби та в магазині технічних інструментів. З 1926 році, коли йому було 22 роки, він почав працювати вчителем їдишу в єврейській школі в Лодзькому воєводстві (до 1932 року), коли повернувся до Львова й продовжив викладати їдиш («сільську єврейську мову», як він казав) у місті та на його околицях до 1939 року. Радянська окупація Галичини, для когось означала депортації та масові репресії, а Сигалу пощастило, коли він подав заяву на роботу в радянську

Влітку 1941 року окупаційна влада провела в Дубровицькому районі низку антисемітських заходів.

Спочатку євреям наказали носити пов'язки із зіркою Давида на руці, які згодом замінено на кола жовтого кольору, котрі слід було нашивати на верхній одяг. Євреїв змусили позначати будинки синьою шестикутною зіркою.

Жертвам Голокосту заборонили залишати межі міста та купувати будь-який товар у християн. Зрештою, євреї стали об'єктом систематичних грабунків та конфіскацій, які чинили німецька влада.

Рабин Елія Манкар і його сім'я⁹²

міліцію В автобіографії він тоді писав, що, хоч і не був членом Комуністичної партії, «завжди співчував їй». Після короткого вишколу в міліцейській школі навесні 1940 року він почав службу в першому відділі кримінального розшуку помічником оперуповноваженого до червня 1941 року, а згодом один із командирів партизанського загону НКВД, сотник «Поліської січі» і ад'ютант самого отамана «Тараса Бульби». З 1942 р. служив комендантом районної поліції в Дубровиці, приймав участь у розстрілах євреїв. // В'ятрович В. Історія з грифом "Секретно". Хаїм Сигал: вчитель, міліціонер, партизан. URL: <https://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-hayim-sigal-vchitel-milicioner-partizan.html>; Jared McBride The Many Lives and Afterlives of Khaim Sygal: Borderland Identities and Violence in Wartime Ukraine. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14623528.2021.1902653>;

⁹² דומברוביץ URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/Dubrovitsa/files/Dubrovitsa_Hebrew.pdf

Учні школи їдиш. Дубровиця, 1930 р.⁹³

Мешканка Дубровиці Маня Фельдман описала становище євреїв на початковому етапі окупації так: *«Кожного дня вони розмішували на стінах та електростовпах оголошення, що євреї повинні віддати своє срібло, будь-яке золото та коштовності. Вони мають віддати їх, вони повинні принести їх до центру та віддати німцям. Ми мали 2 корови, але і їх забрали. У той же час вони створили юденрат. Юденрат мав організувати примусових робітників. Їх відбирали із будь-кого: дівчат, хлопців, чоловіків, всіх молодих людей у віці від 16 років і старше. І кожного дня ми мали ходити на роботу...»*⁹⁴.

Розпорядження сарненського гебітскомісара № 489 про створення гетто в Дубровиці з'явилося 14 квітня 1942 року У ньому йшлося про те, що всі євреї містечка та навколишньої сільської місцевості повинні переселитися в «жидівську ділянку» до 10 травня.

Гетто в Дубровиці не було огороженим, що суттєво полегшувало його бранцям налагодження торгівлі з місцевими селянами. Зокрема, їм вдалося налагодити обмін із власником млина, який був етнічним німцем.

Завдяки цьому бранці дубровицького гетто тривалий час отримували борошно. Німецьких інспекторів, які прибували для перевірки млина та гетто, підкуповували.

У Дубровицькому гетто ширилися чутки про трагічну долю бранців інших гетто на Волині. Під їх враженням чимало єврейської молоді намагалося втекти з місця концентрації.

⁹³ דומברוביץ URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/Dubrovitsa/files/Dubrovitsa_Hebrew.pdf

⁹⁴Сім'я праведників народів світу перехувала 12-річну Фейгу. URL: <https://history.rayon.in.ua/news/294773-simia-pravednikiv-svitu-perehovuvala-12-richnu-feigu>

Проте, керівництво гетто ставилося до таких спроб вороже – наслідок страху посилення й без того жорстких репресій. Гетто в Дубровиці проіснувало майже до кінця серпня 1942 року. 26 серпня його бранців потягом відправили до Сарн.

Багато з них змогли втекти дорогою до залізничної станції. Проте, більшість євреїв схопили та розстріляли. Кілька сотень втікачів дісталися сусіднього гетто у містечку Висоцьке.

Через кілька тижнів вони загинули разом із тамтешніми євреями в час операції з ліквідації тамтешнього гетто. Більшість євреїв Дубровицького гетто німці відправили потягом до Сарн, де їх незабаром вбили.

За показами свідків, які ховали убитих євреїв, Петра Нашора, Філіпа Рока і Петра Лося, відомо, що розстріли проходили на двох кладовищах м. Дубровиці: старому і новому. Хаїм Сигал зазначав, що на старому єврейському кладовищі були поховані вбиті при спробі втечі конвойовані євреї. Розстріли ж проводили тричі на новому єврейському кладовищі німецькі жандарми Шуман і Кеніг, яким, за його словами, довелося виділити для супроводу своїх підлеглих. Першого разу, за словами підсудного, євреїв супроводжували він, жандарм Шуман і четверо поліцаїв. Х. Сигал переконував, що він у двох випадках був присутній, але участі у вбивствах не брав, хоча не виключав, що міг підводити приречених до ями. Другого разу до Шумана долучився Кеніг. Третього ж разу Х. Сигала не було, як він запевняв, через хворобу⁹⁵.

Хаїм Сигал

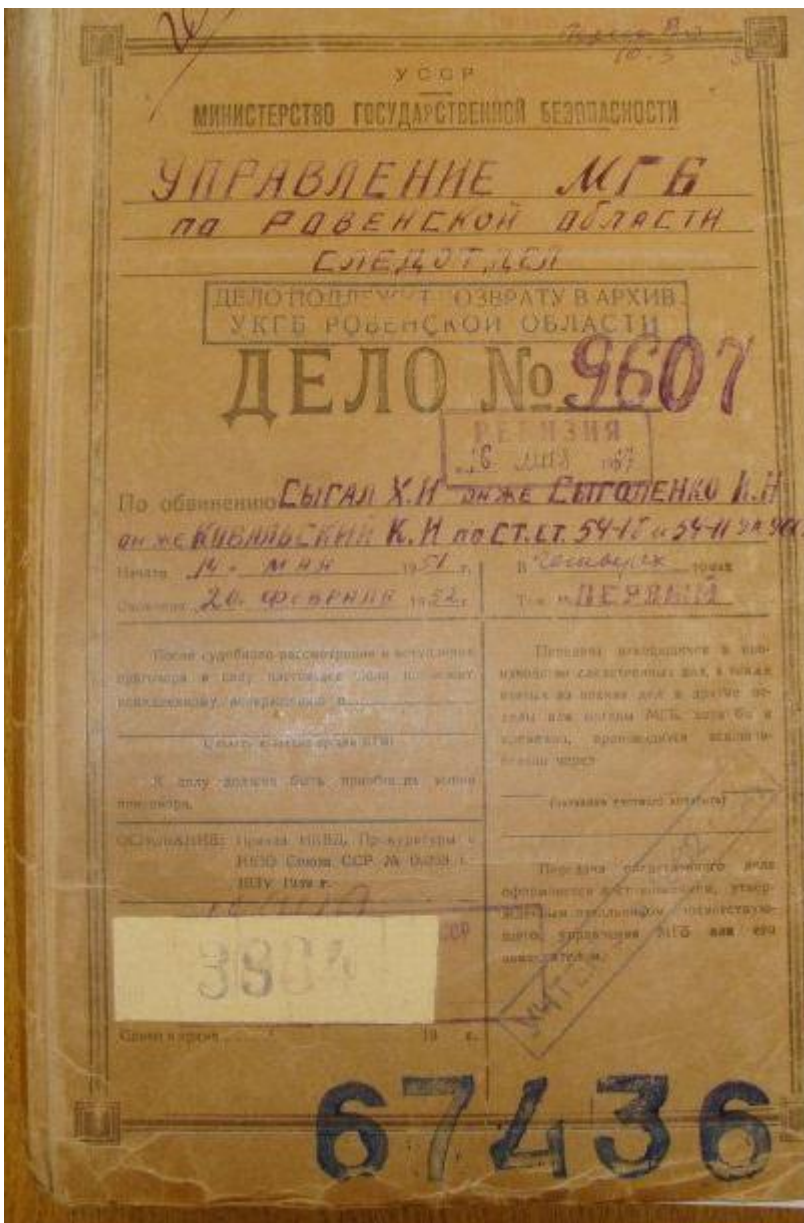
Очевидці допомогли встановити місця знаходження двох поховань розстріляних євреїв на новому єврейському кладовищі на північнозахідній околиці Дубровиці. Результати ексгумації вказують на кількість жертв у обох могилах: 70 загиблих.

На допиті в МГБ через десять років Хаїм Сигал розповів про розстріли в'язнів, які на старому єврейському цвинтарі проводили комендант німецької жандармерії в Дубровиці Ерїх Кеніг та вахмістр Шуман. «Після прибуття на кладовище затриманих повели в кінець кладовища, де вже була викопана яма, — згадував він. — Тут же Кеніг наказав затриманим роздягтися догола. Виконуючи це, всі затримані роздяглися, після чого Кеніг і Шуман брали по одному за руки, підводили їх до краю ями і кожен з них стріляв. Коли Кеніг розстрілював, то пропонував затриманим ставати на коліна. Розстріл відбувався в потилицю». Сам Хаїм Сигал, за його словами, в розстрілі участі не брав. «Я лише підводив євреїв до ям, — твердив він, — та іноді брав дітей із рук матерів і передавав німцям для розстрілу, а сам не розстрілював і навіть пістолета з кобури не виймав». Він не брехав — лише казав неповну правду, описуючи розстріл. Адже розстрілювали не лише на старому, але й на новому

⁹⁵ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67436, т. 4, арк. 402.

єврейському кладовищі. І саме тут Хаїм Сигал повною мірою проявив свою лояльність та вірність німецькій владі.⁹⁶

Свідок Петро Нашора: «Коли ми викопали яму, на цвинтарі поліцейські на чолі з Сиголенком привели 30 осіб євреїв, яких по кілька осіб поліцейські підводили до ями і за командою Сиголенка розстрілювали. Сиголенко сам особисто розстрілював із пістолета. Я це добре бачив, бо перебував на відстані близько ста метрів від місця розстрілів... Поліцейські проводили розстріл із гвинтівок, а Сиголенко з пістолета. Також я добре бачив, що маленьких дітей Сиголенко брав із рук матері і розстрілював, дітей розстрілював тільки Сиголенко».

Свідок Петро Лось, інший місцевий мешканець, якого змусили копати яму: «Я вважаю, що дітей розстрілював Сиголенко лише тому, що на відстані дитини не розстріляєш, бо вона не може стояти, а тому з гвинтівкою розстрілювати було неможливо, пістолет же був лише в Сиголенка, і він брав дитину, як іграшку піднімав над ямою і з пістолета розстрілював. Крім того, я вважаю, що Сиголенко розстрілював дітей тому,

що не кожен поліцейський зміг би розстріляти дитину». Експертиза, проведена через десять років після злочину, виявила в масовому похованні 70 трупів, із них 17 дітей.

11 травня 1951 року чекісти у співпраці з німецькими міліціонерами в одній із книгарень Берліна затримали Карла Ковальського, він же — Кирило Сиголенко. Про те, що водночас був затриманий і Хаїм Сигал, вони ще не знали. Для проведення слідства затриманого перевезли до Рівного.

⁹⁶ Історія з грифом «Секретно». Таємниці українського минулого з архівів КГБ. Нові сюжети Страшний маскарад Хаїма Сигала. URL: <https://uahistory.co/book/ukraine-history-with-the-stamp-secret-kgb-archives-new-plots/10.php>

Слідство тривало десять місяців і завершилося 20 лютого 1952 року. Слідчий, майор МГБ Дюкарєв, оформив обвинувальний вирок на шість сторінок тексту, який умістив усі колізії життя Хаїма Сигала та його злочини. Суд тривав два дні — 27—28 березня 1952 року. На завершення процесу виступив прокурор, який зажадав підсудному смертної кари. В останньому слові Сигал зумів лише промовити: «Я просити суд нічого не можу, бо вчинив тяжкий злочин і готовий нести будь-яку кару. Я згоден із доказами прокурора, а не захисту. Більше мені сказати нічого». Тож остаточний вирок суду — найвища міра покарання через розстріл — не став несподіванкою для підсудного. При цьому Сигал не оминув можливості скористатися останнім шансом порятунку і написав касацію до Верховного суду. Єдиним аргументом, який він навів на користь пом'якшення вироку, були слова: «На моєму утриманні до арешту була сім'я — хвора жінка та дитина».

Цей документ став останнім написаним ним у житті. Далі — майже три місяці очікування в рівненській тюрмі, неподалік від тих місць, де минула найбухливіша частина життя Хаїма Сигала, він же Кирило Сиголєнко, він же Карл Ковальський. 19 червня 1952 року вирок виконано, маскарад завершено. У 1996 році справу Хаїма Сигала переглядав слідчий СБУ — з метою можливої реабілітації засудженого. Прочитане в чотиритомній справі змусило залишити вирок у силі.

Братська могила. Дубровиця, 2002 рік.